

Különleges hely illeti meg *A manhattani jóisten* című hangjátékot Ingeborg Bachmann életében és életművében. Az előbbiben elsősorban azért, mert két fontos találkozás metszéspontjában született: abban az időben írta és fejezte be, 1957 végén és 1958

elején, amikor pár hónapig újraindult néhány évvel korábban megszakadt szenvedélyes kapcsolata Paul Celannal („A hangjáték oly szép, oly igaz, igen, te ismered a világosságot, a legvilágosabbat, Ingeborg, mindig rád gondolok” – táviratozta Celan

Párizsból Bachmann-nak, miután elolvasta a kéziratot), de Max Frischsel való ismeretsége és szerelme is azzal vette kezdetét, hogy a hangjáték hatására Frisch lelkes levélben fordult az általa addig személyesen nem ismert alkotóhoz: „Milyen jó is, írta neki, milyen fontos, hogy a másik oldal, a női oldal is kifejezésre jut...” Ami az életműben való elhelyezkedést illeti, az osztrák író – mint arról a *Die Wahrheit ist dem Menschen zumutbar* című, 1959-es előadás tanúskodik – úgy érezte, ez a hangjáték szerelem- és valóságfelfogása esszenciáját tartalmazza: „Ha *A manhattani jóisten*ben minden kérdés arra fut ki, ami a férfi és a nő közötti szerelmet illeti, hogy mi is ez a szerelem, hogyan történik és milyen sok vagy milyen kevés lehet, arra talán azt mondhatják: »De hát ez egy határeset. Ez már túl messzire megy...« Valójában azonban még a szerelem leghétköznapibb formáiban is mindig ott rejtőzik a határeset, amit, ha jobban odafigyelünk, észrevehetünk, és amit talán igyekeznünk is kellene észrevenni. Mert mindenben, amit teszünk, gondolunk és érzünk, megszületik olykor bennünk a vágy, hogy elmenjünk a végsőikig...”

A kérdés Bachmann számára az: mit jelent elmenni a végsőikig, mit jelent a határok kitágítása, ledöntése vagy átlépése, ha ez a határátlépés a szerelem formáját ölti? Mit feltételez és mivel jár az ilyen szerelem, és a benne szükségszerűen bekövetkező valóságvesztés, elveszettség, gyöngeség, lelki-szellemi kábulat? A hangjáték az ötvenes évek New Yorkjába kalauzol bennünket: egy vádlott kihallgatásába hallgatunk bele, akit „a manhattani jóistenként” is emlegetnek, és aki, miután tudomást szerzett Jan és Jennifer egyre fokozódó, egyre hevesebb, egyre végletesebb szerelméről, egy bombát helyezett el a hotelszobájában, ahol éltek, hogy elpusztítsa őket, mert meggyőződése szerint szerelmük, mint minden igaz szerelem, alapvetően veszedelmes a társadalomra nézve. Ahogy a „jóisten” mondja, mintegy védekezésül, ami egyúttal szenvedélyes és dühös vádbeszéd a szerelem irtózatossága ellen:

Cseke Ákos 51

NEMEK A

SZERELEMBEN

Ingeborg Bachmann:

A manhattani jóisten

„A levegőbe kell repülniük, el kell tűnniük nyomtalanul, mert semminek és senkinek nem szabad a közelükbe kerülnie. Olyanok ők, mint azok a ritka elemek, amelyek léte olykor a tudomásunkra jut, azok a tébolyult anyagok, amelyek sugárzásukkal és gyújtó erejükkel mindent szétbomlasztanak, és 52 kérdésessé teszik a világot. Még visszamaradó emlékek is megfertőzi azokat a helyeket, ahol egykor jelen voltak.” *A manhattani jóisten* egyrészt annak az ítéletnek a bemutatása tehát, amelyet a vádlottak padján ülő „jóisten” hozott a szerelmesek fölött, másrészt pedig – és elsősorban – a szerelem gyönyörű játéka és hangjátéka, egészen pontosan egy lenyűgöző, de eszeveszett kapcsolódás megkapó ábrázolása, amelybe Jennifer – egyedül ő – belepusztul (ami Jant illeti, ő végül „megmenekül”). Bachmann kérdése az: szabad-e, jogos-e ilyen mértéktelenül, ilyen korlátlan önfeladással, abszolút módon szeretni, mint Jan és elsősorban Jennifer teszi? Nem elítélendő-e az ilyen szerelem, nincs-e benne valami „istentelen”? Ugyanakkor szabad-e egyáltalán, ha létezik a Földön ilyen szerelem is, nem így szeretni?

A magyar olvasó abban a szerencsés helyzetben van, hogy az osztrák író gyönyörű hangjátékának két magyar fordítása is létezik: az elsőt 1974 októberében a *Nagyvilág* közölte *Manhattan jó istene* címmel, a második pedig 2011-ben látott napvilágot, a Kalligramm folyóirat decemberi számában (*A manhattani jóisten*). A legtöbb remekműhöz hasonlóan Bachmann írásáról is elmondható, hogy idegen nyelvre való pontos átültetése gyakorlatilag lehetetlen; Hajnal Gábor és Kornya István fordítása ettől függetlenül egyaránt jól olvasható és az egész mű tekintetében kitűnő, helyenként megrendítő. Ha azonban nem is annyira az előadhatóságra, mint inkább Bachmann szerelem-konceptiójára ügyelve alaposabban megvizsgáljuk a *Der guter Gott von Manhattan* fordításait, hamar kitűnik, hogy számos olyan pontot találhatunk, ahol nem sikerült mindenestül visszaadni az eredeti német megfogalmazás kimeríthetetlen gazdagságát és kínos precizitását. Ezekben az esetekben általában nem tárgyi tévedésekről, netán félrefordításokról van szó, mint inkább, a német eredetiben, olyan szavakról vagy mondatokról, amelyek mintegy „sűrítve” tartalmazzák Bachmann-nak a szerelem (és a valóság) mibenlétééről alkotott fogalmát, érzését vagy elgondolását, és ezért egy-egy szóval, mondattal nagyon nehezen visszaadhatók. A következőkben, anélkül, hogy a teljes mű elemzésére vállalkoznék, néhány ilyen pontot veszek szemügyre, és megpróbálok „lefordítani” lehetséges értelmüket, ami jelen esetben nem annyira (újra)fordítást, mint inkább körülírást, elmélázást, eltűnődést jelent az osztrák író egy-egy fordulata, megoldása, gondolata, ötlete, eszméje, mondata fölött. Öt német mondat rövid magyarázata, kontextualizálása következik tehát, amelyek bemutatják, mintegy illusztrálják Bachmann nem mindennapi szerelemfelfogását: az első kettő Jan, a harmadik és a negyedik Jennifer, az utolsó pedig a vádlott vagy gyilkos szájából hangzik el.

Egy huszonhárom éves lány és egy valamivel idősebb férfi találkozása New Yorkban, a Központi Pályaudvaron. Jennifer az, aki megszólítja a férfit; Jan előbb elutasító, de aztán belemegy a játékba. Nem sokkal később egy bár, majd egy hotelszoba. Alig néhány napjuk van csupán, még ha ezt nem is sejtik, nem is tudják. A nappalt az ágyban töltik, éjjel felkelnek, és a Brooklyn-hídon álldogálnak némán. Kegyetlenség, öröm, riadtság, szédület; boldogság, boldogság, boldogság. „Spielen: Liebe.“ „Játsoztok: szerelmet.“ Mint az *Énekek éneke* önfeladt és világtalan szerelmesei, szeretik, elveszítik, keresik és újra megtalálják egymást: valósággal belefáradnak a túlságos megittasultságba és a világról való megfeledkezésbe („müde und ausgewachsen von zuviel Trunkenheit und Weltvergessen“). Beszélgetnek is, hisz beszélgetni kell, hogy jobban megismerjék egymást (Jennifer beszélgetni akar); de hát miről beszélget két szerelmes? Jan végtelen keserősége. Gúny. Most akkor majd elmeséljük egymásnak, mint mások, a gyerekkorunkat? Képeket nézegetünk? Könyvekről, filmekről társalgunk? Kultúra! „Estére ott van kibúvónak a mozi. Két ember a vászonra mered és kikapcsolódik. Nyugodt lehetsz, majd csak adódik valami, ami összetart minket. A gyerekek, a gondok, a rossz idő. Nyugodt lehetsz!” Iszonyat. Vagy ott az elmaradhatatlan kérdés, amelyet Jennifer fel is tesz, halkan, félve, a többi nőről, akik voltak. Jan válasza nem lehet más, mint az: nincs más, egyikünknek sincs senki más, se nekem, se neked. Nem mintha titkolózni kellene vagy hazudozni, nem, egyáltalán nem ezért, hanem azért, amit Jan úgy mond: „Ich zittere nicht um deine Identität.“ Hajnal Gábor fordítása („Én nem félek a személyazonosságodtól.“) nem igazán teszi világossá, mire utalhat itt Bachmann. Kornya István változata se nagyon meggyőző, bár szó szerint valóban ezt tartalmazza az eredeti német szöveg: „Nem reszketek a te azonosságodért.“ Mit jelent az, hogy a szerelemben nem reszketek a másik azonosságáért, vagy inkább azonossága miatt? Hogy „csak te vagy”, de a fokozhatatlan örömben, hogy te vagy, az azonosítás legkisebb vágya sem vegyül? A mondat talán Martin Buber felől érthető a legjobban, aki az *Én és Te* lapjain azt írja: „Csak az Az rendezhető. Csak amikor a dolgok számunkra Te-ből Az-zá lesznek, csak akkor lesznek koordinálhatóak. A Te nem tartozik koordinátarendszerhez.“ Elhelyezhetetlen: a szomszédok nélküli, eresztékek nélküli Te „betölti az égboltot.” Hogy is volna, hogy is lehetne az az első gondom, az az első gondolatom, hogy azzal foglalkozzam, ha rád gondolok, ha veled vagyok, ha szeretlek téged, hogy identifikáljalak, szavaid, múltjaid, gondolataid, barátaid, környezeted, állásod, álláspontjaid és ki tudja még mi más szerint!

Mintha rólad – rólam – ezek bármit is elmondának! Tegyek úgy, mint a rendőr, aki igazoltat, mint a tanár, aki vizsgáztat, mint az adóellenőr, aki vizslat, mint a bíró, aki ítéletet hoz? Nekem nem ez kell belőled, mondja Jan, nem erre vagyok kíváncsi, nem emiatt reszketek, remegek, ha rád gondolok, ha veled vagyok. „Mit érnél vele, ha tudnál az ilyen-olyan gyöngeségeimről vagy néhány véletlenszerű jó cselekedetemről? Nem, én semmit nem akarok tudni rólad, nem akarlak feltérképezni magamnak. Ahogyan jársz-kelsz a világban, ahogyan mozogsz, ahogyan nézel, ahogyan utánam jössz, ahogyan engedsz nekem és ahogyan elakad a szavad, abból sokkal többet tudok rólad, mint bármilyen papírból, amit felmutatsz, mint bármilyen történetből, amit elmesélsz magadról nekem.”

„Alles war zu ertragen. Du nicht.”

Mérhetetlen idegenség vesz körül mindenütt, sehol sem találok a helyemet. Felszámolhatatlan idegenség, mindig, mindenkivel szemben. S akkor olykor egy-egy ember segít, helyet ad maga mellett, cserébe én is hellyel kínálok, és ennek jegyében elviseljük egymást. Te, egyedül te, mondja Jan Jennifernek, nem lehetsz ilyen. „Te vagy az első ember, aki nem jelent vigaszt számomra. Barátaimat és ellenségeimet el kellett viselnem. Minden arra volt, hogy kibírjam, hogy elviseljem. Kivéve téged.” Azt hiszem, talán így kellene helyesen fordítani azt, amit Bachmann úgy mond: „Du bist der erste Mensch, der kein Trost für mich ist. Meine Freunde und meine Feinde waren zu ertragen. Alles war zu ertragen. Du nicht”, nem pedig úgy, ahogy Hajnal Gábor vagy Kornya István teszi, akik a következőképpen adják vissza a két utolsó mondatot: „Mindent el tudtam viselni. Téged nem.”, illetve: „Mindent el lehetett viselni. Téged nem lehet.” Jan kérdése az: mit is várhatnánk egymástól, Jennifer? Amikor kibírhatatlan minden: a szó, a beszéd, a vigasz, a barátok, az ellenségek. Végső soron minden arc, minden jelenlét – pontosan azért, mert vigaszt ad, mert vigaszt akar vagy szeretne nyújtani – kibírhatatlan. Csak te, csak te vagy más, nem kibírható és nem kibírhatatlan: valami egészen más. Nem, ez a szerelem nem vigaszt ad, nem adhat vigaszt; de nem azért, mint a magyar fordítások sugallják, mert Jennifert nem lehet elviselni, hanem azért, mert egyedül ő nem arra „van”, hogy Jan kibírja közelsége, léte súlyát, hogy a vigaszért cserébe, amit ad, elviselje azt, mintegy belenyugodjon abba, hogy „valaki” mellette van. Nem irtózatos ez az egész emberi jövés-menés, vigasztalgatás, cserebere? Testvériség, leereszkedés, áldozat? Miközben a szíve mélyén mindenki nagyon jól tudja, látja, érzi, hogy végső soron minden csak pótlék, kiegészítő, ügyeskedés, alakoskodás, „szeretet”, jóindulat; innen, legbelül, a lassan növekvő rémület, a torokszorító idegenkedés, a tétova, mozdulatlan menekülés vagy a megfáradt, beletörődő

együttlét; halálvágy, pusztítás, letargia. Ha a szerelem is csupán e reménytelen világ része volna, menthetetlenül fölöslegesnek, folytathatatlanak és elviselhetetlennek bizonyulna minden, ami van. „So komm! – mondja Jan Jennifernek. – Ich bin mit dir und gegen alles. Die Gegenzeit beginnt.”

A mondat Hajnal Gábor fordításából kimaradt, Kornya István viszont 55 pontosan adja vissza a német eredetit – már amennyiben a semmiféle szótárban nem szereplő „Gegenzeit” szó egyáltalán lefordítható –: „Gyere hát. Veled vagyok és minden ellen. Kezdődik az ellenidő.” Mégsem Jannak van igaza, hanem Jennifernek, aki továbbra is, mindennek ellenére, beszélgetni akar, beszédbe akar elegyedni vele. Miről? „Amiről csak akarsz. Igyekezni fogok. Igyekezni, hogy minél közelebb kerüljek hozzád.” Nem, nem a szó a fontos itt sem, és nem is az, amiről a beszélgetés során szó van, emlékek, tervek, múltak, fantáziák. Csak a kapcsolódás. Ha a szó, akkor hát a szó által. Csak közelebb. Hozzád egyre közelebb.

„Wäre ich ohne mich!”

Jennifer kezdettől fogva határtalan valóságvesztése. „Én nem megyek többé már sehova.” „Nem törődünk többé semmivel.” Gyönyörű nemei: „Nem alszom el többé. Nem hagylak el többé.” „Sind sie echt, liebe Frau?” – kérdezi rögtön az elején a jósnőtől, aki a tenyeréből olvasna. „Maga valódi, drága asszonyom?” Majd később még egyszer: „Maga színész?” Mintha az egész világ színészekből állna és csak ők ketten lennének valódiak. Végtelen lágyság. Engedés; a hangjáték egy pontján, a Jannal való párbeszéd során minden válasza vagy az: „Ja”, vagyis: „Igen”, vagy a férfi neve: „Jan”. Mintha ez a két szava maradt volna csak: igen, Jan, Jan, igen. Közben a búcsújátékai, mindig újra, amikor megpróbálják, szabadok-e a szerelemtől, miközben tudják, hogy nem menekülhetnek. Nem foszthatják meg magukat egymástól. Haláltánc, haláljáték, úgy búcsúznak, próbálnak elbúcsúzni, mintha az életükről kellene lemondani. Jennifer: „Csak az ijeszt meg, hogy még mindig itt vagy, és hogy az utolsó percig látnom kell téged. Ha elmész, nem leszek többé semmi. Ha vége volna: én – a fájdalom nélkül. Én – saját magam nélkül.” Az utolsó mondatok Bachmann-nál így hangzanak: „Wär’s zu Ende. Ich ohne Schmerz. Wäre ich ohne mich.” Kornya István fordítása („Csak már vége lenne. És ne fájnék magamnak. Bárcsak magam nélkül lehetnék.”) nem adja vissza egészen pontosan az eredeti intencióját, nemcsak azért, mert a „bárcsak” szóval azt sugallja, mintha Jennifer erre az állapotra kifejezetten és ténylegesen vágyakozna, miközben valójában arról az előre elképzelt, de immár örökre elképzeltetlen, végtelen szomorúságról van szó, amely azzal a hangsúlyozottan lehetetlen eseménnyel köszöntene be, hogy a férfi elindul, elhagyja őt, és ő magára

marad; hanem azért sem, ami talán lényegesebb, mert a német mondat valahogy azt is világossá teszi, hogy ha Jennifer itt magára maradna, vagyis elhagyná a férfit, ami elképzelhetetlen, akkor a lány nem egyszerűen egyedül, hanem tulajdonképpen saját maga nélkül maradna, mert ő itt már, a
56 férfi, a lány maga, a fájdalom, a boldogság, az otthon, az otthonatlanság, az élet, tulajdonképpen minden, ami van; és ha ő nem lenne, akkor nem volna többé se én, se fájdalom, se boldogság, se otthon, se otthonatlanság, se élet. Semmi sem: elképzelhetetlen, hogy ezek után bármi is legyen. Jennifer minden szava csupa fájdalom, és itt már nem is a szavait, hanem ezt az elképzelt, végtelen fájdalmat kellene lefordítani, ami persze lehetetlen; Jennifer nemjeiben az igenek reményét: „Ne éj hozzám többé. Ne gyere közel hozzám. Ne szólj hozzám. És ne ölelj meg még egyszer utoljára. Most nyomd le a kilincset, és menj, de ne fordulj el, ne háttal menj ki az ajtón. Én úgyis lehunyom a szememet, nem látom többé az arcodat.” Jan – Jan érti ezt. Visszafordul, persze nem csak Jennifer miatt. „Nem tudok többé elmenni.” Nem, nem és nem. Egyszerűen nem lehetséges elhagyni téged, nincs már választásom. A távoldás kihullt a lehetőségek köréből. Csak a közelség, az odaadás, feltétlenül. Igen, van ilyen. Van ilyen? Jennifer a lábaihoz borul: „Oda megyek, ahová te. Csak akkor iszom, ha te már ittál. Csak akkor eszem, ha te már ettél. Virrasztok fölötted, amíg alszol.” Jan: „Semmi mást nem tudok már, mint azt, hogy itt akarok élni és meghalni veled és hogy egy új nyelven akarok beszélni hozzád; nem akarok többé hivatást, nem akarok foglalkozás után nézni, hasznosnak lenni: mindennel szakítani fogok, mindenkitől el akarok szakadni.” Nemek, nemek, végeérhetetlenül, a szerelemben. Jennifer – Jennifer nem fogadkozik. Csak kerüljünk minél messzebb a világtól. Tiltott területen járunk, ne tudjanak rólunk. „Oh, sag es niemand.” „Oh, ne mondd el ezt senkinek.”

„Atmen Sie nicht diese Luft hier. Ich brauche sie. Ich liebe.”

A végén két találkozás. Jan elmegy, hogy visszamondja a jegyét: soha többé nem szándékozik elutazni innen. Közben a szálloda legfelső emeletén a jóisten bekopogtat Jenniferhez, „ajándékot” visz, egy bombát, amellyel kivégezné a világot megkérdőjelező, megfertőző, elporlasztó szerelmeseket. Ezek voltak Jennifer utolsó szavai Janhoz: „Meine Seele –” „A lelkem –.” Épp belekezdett volna szerelme megvallásába, amikor Jan félbeszakította. Élete legutolsó mondatai a jóistenhez szólnak, neki vallja meg, Jan helyett, a Jan iránti szerelmét. „Nem megy el?” – kérdezi tőle. Aztán suttogva folytatja, mintha titkot mondana: „Menjen innen, kérem, mert én senkivel nem beszélhetek. Szeretek. Magamon kívül vagyok. A legutolsó sejtემig szerelemben égek, szerelemm égetem az időt, amelyben hamarosan itt lesz a szerelmem is, de amelyben még

nincsen itt. Menjen már. Ne nézzen így rám. Ne lélegezze be ezt a levegőt. Szükségem van rá. Szeretek. Menjen innen. Szeretek.” Konspiráció, ami annyit tesz: összeesküvés. Szó szerint azonban: „együtt lélegzés”, és talán erre utal itt Bachmann; a spiritus, a szellem, a lélek, a lélegzés egységére. Egy a lelkünk. Egy a levegőnk, fizikai és metafizikai értelemben, amit be-
szívunk. Ezt a levegőt nem bírja úgyse, ne lélegezze be más. A szerel-
mesek összeesküvők, összeesküdnek a világ ellen. Bűnösök? Összeolvadnak,
mint Dante Poklában Paolo és Francesca, akiket Bachmann, szerelmüket,
közös halálukat, elveszésüket, bűnhődésüket, a többi nagy európai szerelmes
történettel együtt (Trisztán és Izolda, Orpheusz és Eurüdiké, Rómeó és
Júlia, Abélard és Héloïse) megidéz. Valóban: ami Európában igaz sze-
relem, az, így vagy úgy, mindig halálra jut. Ami talán annyit jelent: nem
nagyon tűnik élhetőnek, megóvhatónak, az időben kitarthatónak. Túl
van az élet birodalmán, a lehetőségeken. Nevetve, féktelenül boldogan
mondanak a szerelmesek nemet arra, ami „világ”, ami „élet”; bár alig-
hanem helyesebb azt mondani, hogy szerelmükben egyáltalán nem
tudnak már arról, amit az emberek életnek és világnak neveznek. Ha-
talmasabbak mindennél, miközben épp azt élik meg, mennyire nincse-
nek már, egyenként, a saját maguk hatalmában. Jennifer: „Fogj erősen!
Úgy érzem, minden erőm elhagyott. Nem gondoltam, hogy az ember
lehet ilyen gyönge is.” A szó, amit Bachmann használ, az „ohnmächtig”.
„Ich wußte nicht daß man so ohnmächtig werden kann.” Hajnal
Gábor „tehetetlennek” fordítja („Sosem tudtam, hogy lehet az ember
ennyire tehetetlen.”), Kornya István pedig a következőképpen adja
vissza: „Nem tudtam, hogy így el lehet ájulni.” Pedig a német eredeti
mást jelent, szó szerint a hatalom, az erő hiányát, ami ájulást (itt) sem-
miképpen nem jelent, de tehetetlenséget sem, ha az valamiféle tanács-
talanságra utal; az ohnmächtig gyöngeség, odaadás, önátadás,
elveszés, beleveszés, ráhagyatkozás, lágyság, szerelem. Nem sejtettem, hogy
van ilyen, hogy ennyire nem vagyok a saját hatalmamban. Hogy ennyire el-
hagy minden erőm. Hogy így elveszek benned, eltűnök a szerelmünkben.
Ha volna erőm, védekeznék ellene. Ha volna eszem, kétségbe vonnám, ami
történik. Ha volna arcom, szégyellném magam. Nincs erőm, nincs eszem, nincs
arcom. Nem vagyok, csak (ha) te vagy.

„Etwas zur Sprache zu bringen, worüber besser nicht geredet werden sollte.”

„Er verdient wirklich zu leben.” „Ez a férfi valóban méltó az életre/megér-
demli, hogy éljen.” Így hangzik a vádlott, vagyis a jóisten ítélete (egy férfié,
egy férfiről, egy olyan hangjátékban, amelyet egy nő álmodott meg). Az ítélet

tele van megvetéssel, lebecsüléssel. Haraggal is, hogy Jan megóvta magát, hogy nem sikerült elpusztítani, hogy fennmaradt valahol valami, valaki, ebből a szerelemből. „Megmenekült. A világ visszakapta őt.” Egy apró gesztus mentette meg, ahogy visszatért a jól ismert, hétköznapi életbe, lete-

58 lepedett a bárpultnál, kért egy whiskyt, belenézett a lapokba, szóba elegyedett a pultossal, és jól érezte magát, szinte csak egyetlen pillanatig, a szerelem tere és ideje nélkül. Időt nyert, pedig talán nem is tudott róla. Mintha fellélegzett volna. Ez mentette meg, ez a gondtalanság, ez e pillanatnyi, szinte észrevétlen nem a szerelemre. Él tehát. Él! Istenem! Milyen szálnalmas méltónak lenni az életre! „Most már bizonyára régen hazaért, rosszkedvűen és mértéktartó nézetekkel él tovább, még sokáig. És talán soha nem felejt.” Jennifer – Jennifer menthetetlen, kezdettől fogva az volt, és mint ilyen, megint csak a vádlott szerint, méltó a halálra. „A pokolra velem!” – kiáltják a jóisten segítői, ha csak rá gondolnak és a többi szerelmesre. Igen, csakhogy, Júliával, Izoldával, Francescával szemben, akikkel meghaltak szerelmeik, Bachmann Jennifere ezen a ponton, halálában, magára marad. Nem, nem volt életrevaló. Talán még szemrevaló sem, legalábbis nem ez volt a lényeg. Csak szerelemrevaló. Hős? Egyáltalán nem. Talán: az egyedül normális? Az egyedüli élő (Hamvas írja, Tolsztoj nyomán: „Csak akkor kezdődik el az élet, ha az ember nem tudja, mi lesz.”). Jennifer, szegény Jennifer: „Könnt ich mehr tun, mich aufreißen für dich und in deinen Besitz übergehen, mit jeder Faser und wie es sein soll: mit Haut und mit Haar?” Ami körülbelül annyit tesz: „Tehetnék-e többet annál, mint hogy felszakítom, feltépem magam neked, és a te tulajdonoddá leszek, minden rostomban, minden sejtemben a tiéd, ahogy kell: szőröstül-bőröstül?” S aztán: „Vergehe ich schon? Und vergehe ich nicht wegen dir?” „Már el is pusztulok? És nem miattad pusztulok el?” Jennifer elpusztul. Rajta, egyedül rajta, aki egyetlen pillanatnyi megिंगás nélkül szeretett, könyörtelenül végrehajtják az ítéletet. – A hangjáték végén a bíró elengedi a vádlottat. Hallgat: nincs ítélet. Mintha nem is kihallgatás folyt volna; talán a társadalmi rend két rendíthetetlen óre beszélgetett csupán egy forró nyári délután, akik tudják vagy inkább megtudják, hogy más-más szempontból ugyan, de végső soron mindketten irtózáttal tekintenek e rendkívüli szerelemre, amely „kártékonyabb, mint bármilyen gaztett vagy eretnkség.” Ahogy a manhattani jóisten mondja a bírónak: „Akkor mi tulajdonképpen szövetségesek vagyunk, ha én ezt nem is sejtettem. Akkor talán elfogatásomnak nem is az volt a célja, hogy harcképtelenné tegyenek, hanem hogy itt és most kimondassék egyszer az, amiről jobb volna egyáltalán nem beszélni [„etwas zur Sprache zu bringen, worüber besser nicht geredet werden sollte“]. És akkor a kétféle rendfenntartó valójában egy.”